

ӨОЖ 808.1
ХҒТАР 16.01.07
DOI 10.56525/XQGP8503

«ҚЫРЫМНЫҢ ҚЫРЫҚ БАТЫРЫ» ЖЫРЛАР ЦИКЛІНДЕГІ ТАРИХИ ТОПОНИМДЕР

*НҰРДӘУЛЕТОВА Б.И.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

E-mail: nurdauletova@mail.ru

METIN EKİCİ

Ege University

Izmir, Turkey

E-mail: mekiei@yuhoo.com

*Корреспондент авторы: nurdauletova@mail.ru

Аңдатпа. Бағзы замандардан бері жалғасып келе жатқан ежелгі түркілік жыршылық дәстүрдің жалпы өркениеттанымдық және ұлттанымдық табиғатын айқындауда «Қырымның қырық батыры» жыр тізбегінің алатын орны, маңызы ерекше.

Жыр тізбегі Повольже, Солтүстік Кавказ, Батыс Сібір түркілері арасында, сондай-ақ, Қазақстанның, Қарақалпақстанның территориясында ауызша жырланып келген. Бірақ тұтас күйінде емес, жекеленген жырлары түрліше нұсқаларда сақталған. Қазақстанның өзге өңірлеріне қарағанда жыр тізбегінің барынша толық сақталған отаны – Маңғыстау өңірі. Себебі бұл аймақта «Қырымның қырық батырын» насихаттайтын арнайы жыршылық мектеп қалыптасқан, мектеп өкілдері арқылы жыр мәтіні ұстаздан шәкіртке ғасырлар бойы үзілмей жалғасып отырған.

Осы мақалада «Қырымның қырық батыры» жырлар цикліндегі топономастикалық атаулар, олардың Маңғыстау тарихына қатысы жөнінде зерттеу нәтижелері баяндалады. Жыр мәтініндегі топономастикалық атаулар жырдағы оқиғалардың нақты болған жерін көрсетеді және жырдың сюжетіне негіз болған тарихи оқиғалар туралы дерек береді.

Кілт сөздер. Қырымның қырық батыры, Мұрын жырау, эпикалық дастан, эпостану, топономастикалық атаулар, Серікбол Қондыбай, ноғайлы.

Кіріспе. «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің қыпшақ тілді түркілердің, соның ішінде қазақ халқының тарихы мен мәдениетінде қандай орын алатындығына талдау жасау үшін оның эпос ретіндегі ерекшелігін теориялық жақтан негіздеу қажет. Эпостану ғылымында эпосты тарихи тұрғыдан, жырдың поэтикалық-көркемдік мәселесімен байланысты, жанрлық қалыптасуы тұрғысынан, жалпы әдебиеттің, фольклордың қалыптасу тарихымен байланыстыра қарастыру бағытындағы зерттеулер орын алған. Соңғы кездегі зерттеулерде жырлар цикліндегі бас қаһармандардың тарихи прототиптерін іздеу мәселесі қатты қарқынмен өрістеп келе жатқаны байқалады [1]. Бұның өзі қазіргі кездегі ұлттық тарихты жаңаша зерделеуге деген рухани сұраныстың нәтижесі екендігі сөзсіз. Әрине, жырдың алғашқы идеясының поэтикалық қалыпқа түсе бастауын XIV ғасырмен байланыстырсақ, жыр мәтіндерінің алғаш қатталуы XIX ғасырдың аяғынан басталады, сонда бес ғасыр бойы ауызша жырланып келген жыр мәтінінің бағзы қалпының дәл сол күйінде бізге жетуі екіталай. Бірақ жыр нұсқаларының бір емес бірнеше халықтың фольклорында кездесуі, жыр сюжетикасындағы, поэтикалық тіліндегі, көркем персонаждар

тізбегіндегі ұқсастықтардың сақталуы жырлар циклінің бойындағы ежелгілікті, тарихи тұтастықты танытса керек.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Жыр тіліндегі топономастикалық атаулардың өзі бір бөлек зерттеу нысаны болатындай маңызға ие. Бұл жөнінде академик Р.Бердібаевтің төмендегі пікірі өте маңызды: «Едігенің атына қатысты топонимикалық аңыздардың өзі үлкен топ. Бұл мәселе тақырыбымызға тікелей жанасты болмағандықтан, оларды тек еске салып өтумен ғана шектелеміз. Сібірде, Түмен тұсында Едігеге байланысты жер аты кездеседі. Орталық Қазақстанда Ұлытауда «Едіге тауы» деген биік тау да бар. Қаратаудың теріскей жағында аңыз қаһарманына бағышталған әңгіме көп қой. Осындағы көне Құмкент шаһарының маңын халық «Едігенің майлы жұрты» деп те атап кеткен. Бұл және басқа да мысалдар өте қызғылықты құбылыс, арнаулы зерттеуді керек ететін салдарлы тақырып... » [2, 29]

Жырлар цикліндегі топономастикалық атаулардың қазақ, татар, қарақалпақ, башқұрт нұсқаларында қайталанатын негізгі түрлері бар, сонымен қатар ұлттық нұсқаларының өзінде жекеленген орындаушылардан жазылған жыр мәтіндерінде кездесетін, жырдың қалыптасып, дамуындағы жергілікті сипатты танытатын, жыршы-жыраулардың өзі тұратын географиялық аймақтағы жер-су атауларын қосып жіберіп отыру дағдысынан туған атаулар да кездеседі.

Жыр циклінің барлық нұсқаларында кездесетін жер-су атауларын тарихи топонимдер деп атаймыз. Себебі жыр қаһармандарының тарихи прототиптері, олардың өмір сүрген кезеңдері, бастан кешкен тарихи оқиғаларының шындық өмірде болған жерлері деп есептейміз. Ондай топонимдерге жататын атаулар: Еділ (Идел), Жайық (Яйық), Нөгөш, Төйөлөс, Іакмер, Шихан, Нарыс, Үзек, Әйек, Касмарт, Орал, Ойыл, Қыйыл, Қарғалы, Елек, Нұра, Құмкент, Дербент.

Татаршада:

Жаек белан Иделда,
Алтын Урда, Ак Урда,
Данлы Кыпчик жирендә,
Татардан туған Нугай илендә.

Башқұртшада:

Әле Идел, Нөгөштә,
Яйык, Әйек һыулаған,
Бөтә Урал буйлаған.

Қарақалпақшада:

Едил менен Жайықтан,
Бөктергили адырдан,
Нұраның қара құмынан,
Қарғалы, Елек бойынан,
Ноғайдың толы елінен,
Жоқ қыдырып келемин.

Татаршада:

Идел белан Жаектан,
Нократ белан Чулманнан,
Әзгәри суккан Болгардан,
Бөктәргеле Адырдан,
Нораның кара комынан,
Уел белан Кыелдан,
Халығым кубыл килгәндә

Зерттеуші Ж.Асановтың көрсетуінше, бұл географиялық атаулар – «бұрынғы Алтын Ордаға, қазіргі түркі халықтарына тиесілі атақоныстар» [3, 283].

Жырлар цикліндегі ономастикалық атауларға тарихи-лингвистикалық, этнографиялық талдау жасаған С.Қондыбай еңбектерін ерекше атап өту қажет. «Қырымның қырық батыры» жырлар цикліне қатысты арғы-бергі еңбектердің қатарында зерттеудің С.Қондыбай негіздеген жаңа кешенді әдісі география, тарих, әдебиеттану (фольклортану, мифтану), философия, теология пәндеріне қатысты білім қорын бір ғана лингвистикалық кеңістікте топтастырып, жинақтап, жүйелеуге арналады.

Жалпы, бүгінге дейінгі зерттеулерде жырлар циклінің лингвистикалық сипаттамасы мәтіндегі жеке сөздердің мағынасын түсіндірумен (ол да толық тарихи-этимологиялық талдау емес), топонимдік, антропонимдік, этнонимдік атаулардың тізбесін берумен ғана шектелген еді.

С.Қондыбай зерттеулерінде аталған жыр циклі тұңғыш рет лингвомәдениеттанымдық, ономотанымдық, мифотанымдық аяда қарастырылды.

«Біз, ең алдымен, «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің генезисін анықтайтын басты тіректі анықтадық, ол – жырлардағы қаһармандарының есімдік прототипі болған ноғайлы заманының тарихи тұлғаларының өміріне арқа сүйеу емес, жырлардағы ономастиконның (адам, ру, жер-су атауларының) тарихи-географиялық мәлімет бере алатын «эмпирикалық айғақ болу» мүмкіндіктеріне сүйену», – деп өзі көрсеткендей [4, 9], Серікбол дәстүрлі эпостанушылар тәрізді жырдың шығу тегі мен генезисін Едіге мен Тоқтамыстың тарихи өмірбаяндарының, Алтынорда, Ноғай Ордасы тарихының айналасынан емес, мәтіндегі сырт көзге елеусіз, жалпылама мәндегі «поэтикалық кеңістікті» құрайтын адам, жер-су атауларынан, ру, тайпа аттарынан іздейді. Атаулар мен жеке сөздердің этимологиясын сол сөздердің астарындағы халықтық таным мен мифологиялық түсініктерді саралау арқылы «қалыптасқан ғылыми шаблоннан» мүлде басқа, тың болжамдар жасайды [5].

Серікбол: «Жыршылар, әдетте, баяғы түпнұсқаның көркемдік деңгейін дамытуға тырысса да негізгі жер-су атауларына көбіне-көп мән бермейді, сондықтан жер-су аттарының көпшілігінің қайда екені ұмытылса да келесі ғасырларда сақтала береді», – дейді. Қазақша нұсқаларын айтпағанда, татар, ноғай, башқұрт, қарақалпақ нұсқаларында да қазіргі Маңғыстау, Үстірт, Атырау, Ақтөбе территориясын қамтитын «поэтикалық географияның сақталуы» жыр циклінің қазақтық тегін негіздей түседі.

Сондай-ақ, Серікболдың қолына түсе қоймаған жыр нұсқаларында қаншама тарихи, танымдық атаулар зертеушінің көңіл-көзінен таса қалғаны сөзсіз. Мысалы, «Орақ-Мамай» жырының «Қазан» нұсқасында кездесетін *Аламан*, *Жоламан*, *Мулкаман*, *Қалқаман*, *Жөке*, *Бұғыда* атауларының бағзылық болмысында қандай да бір мифологиялық сыр жатқанын анықтау үшін Серікболдың зерек зердесі керек-ақ.

Зерттеу нәтижелері. Біздің талдаған мәтіндеріміз бойынша қазіргі кезде 141 топонимикалық атау белгілі болып отыр. Бұл атауларды географиялық нысан түрлеріне қарай шартты түрде төмендегіше топтастырдық.

Жыр мәтіні бойынша қала атаулары.

Қазбан. Қарасай, Қазан – қос батыр,

Қазбан деген қаланы,

Шулатып жесір алады [6, 12]

Жырдағы ноғайлының жауы қызылбастың қаласы.

Омски,

Томски,

Домски – Жырда Орақ пен Мамай шауып алып, бағындыратын орыстың қалалары.

Шығыстағы орысты

Салт атпенен жол жүріп,

Түрін байқап білейік.

Омыски мен Томыски

Жер шамасын шенейік. (Мамайдың Ораққа айтқаны) [6, 12]

Сарытау – жырда Орақ батыр мен хан Мамайдың салған қаласы деп айтылады. Қазіргі Саратов қаласы болса керек.

«Жалғыз қалды ашушақ
Мына Орақ ағаң-ай.
Сен барында, қарағым,
Үлгіріп еді қадам-ай,
Қалды иесіз үлгірткен
Мына Сарытау қалаң-ай!» (Орақ, Мамайдың шешесі Қараүлектің жоқтауы)

[6, 12]

Азау – Орақ батыр шауып алатын қалмақтың қаласы.

«Жетем, – деп, - қашан Азауға»

Келатыр батыр шыдамай [6, 95].

Керманда. Смайыл Тобаяқтың айдап салуымен Едігенің Мұсасынан туған ұлдар бір-бірімен қырық пышақ болады, бір-бірінің ажалына себеп болады. Смайыл Тобаяқтың алдап соғуымен қапияда Орақ мерт болғаннан кейін, оның әйелі Қарасай мен Қазиді қастандықтан қорғап, төркін жұрты тұратын Керман деген қалаға жібереді.

Күтінбесем ертерек,
Біздің тұқым қала ма?
Енді талап бұл болсын,
Жіберейін балларды
Нағашысы Керманда. [6, 288]

Безерген – жырда Қалмақ ханының қамалы деп көрсетіледі.

Ол бекінген есігі
Безерген деген қамалда екен. [6, 102]

Жыр мәтіні бойынша дала атаулары.

Шаған – жырда ноғайлының отыз аулының негізгі ордадан бөлініп, қоныстап жүрген жері. Қазіргі кезде Ресейдің Орынбор облысының территориясымен өтетін Шаған өзені бар.

Шағанның сырты сары дала,
Қысы-жазы ығысқан
Мал семіртер бел еді.
Отыз ауыл ноғайлы
Осынау сары далада
Елден шеттеп жүр еді. [7, 191]

Қарақұм – Ноғайлыны жұттан сақтап қалған жер. «Орақ-Мамайдың» Нұртуған жырлаған нұсқасында мынадай эпизод бар: «Қасенде Бұғыда деген ноғай бар еді. Оның қасында Құс мұрынды деген қара шоқы бар еді. Орақ осы бойымен сол шоқының басына шығып ойлады: «Айқайлайын, айқайыммен тоғайдан аң қашар, құс ұшар, қашқан аңға итімді қосайын». Сөйтіп, Орақтың айқайынан «кереге бойы қар жауып, кере қарыс мұз жауады. Бір зымыстан қыс түседі...» қыстың аяғы жұтқа айналып, ел босып кетеді. Ноғайлының өзге халқы отырған мекенінен ауа көшіп, Қарақұмды жайлайды. Орақ пен Мамай намыстанып, көшпей қалады, малы тегіс қырылып, жұтқа ұшырайды. Қарақұмды жайлаған Мәтрешке ұлы Қарақұл аман қалып, бір малы екеу болып байиды, Орақ пен Мамайды кемсітіп сөз айтады.

Жырда: «Бұл қыста Қарақұмда қыстаған елдің тайы құлындап, тайлағы боталап, шыбышы лақтап, семіз, есен шықты» [7, 21], – деп сипатталады. Орта Азияда бірнеше ауқымды қарақұмдар бар. Түркіменстан жеріндегі Қарақұм, Қазақстанның Балқаш көлі мен Сасықкөл арасын алып жатқан Қарақұм, Іле өзенінің оң жағалауындағы құмды алқап та Қарақұм аталады. Сондай-ақ, Каспий теңізінің солтүстік шығысында орналасқан құмды алқап. Ол Атырау облысының Жылой және Маңғыстау облысының Бейнеу аудандары жерін қамтиды. Жырдың поэтикалық аймағына осы Қарақұм жақынырақ деп есептейміз.

Кіші борсақ (Кіші Борсықты болуы мүмкін) – жыр мәтінінде тамалардың (тама руының адамдары) Түркістаннан босып көшіп келіп, қоныстанған жері.

Қазіргі таңда Қызылорда облысының Арал және Ақтөбе облысының Шалқар аудандырының территориясындағы Кіші Борсықты деп аталатын құмды алқап бар.

«Оныншы күн дегенде,
Сонда жеткен секілді
Кіші Борсақ дегенге». [6, 195]

Сар соналы елі. Жырда дәруіштің мақтайтын жері. Нақты қай жер екендігі, кімнің жері екендігі айтылмайды. Жырда бір-ақ жерде кездеседі.

«Сар соналы елінің,
Әркімдер оны мақтаған» [6, 194]

Қырым – жырда ноғайлардың мекендеген жері. Кейде Қырым хандығы деген тіркеспен де қолданылады.

«Есітемін басында
Қырым деген ноғайдың
Бір патшалық құрған жері екен». [6, 194]
Тау, төбе атаулары.

Шұбартау – жырда жалпы поэтикалық сөз саптау үрдісінде қолданылады, нақты оқиға орны ретінде көрінбейді.

Шұбартауға шолқантып,
Шаншар күні болар ма,
Төрт қырлап соққан жебенің (Нұртуған нұсқасы, БС, 40. - 56 б)

Қиғаш тау – жырдағы тау аты. Орақ батырдың үш арманының бірі – Қиғаш тауға барып, қызылбастарды шауып, бағындыру. Сондай-ақ, Орақ өліп, Мамайдан бала болмай, Орақтан туған Қарасай мен Қазі әлі қатарға қосылатындай жасқа жетпей тұрғанда, Мамайдың қартайып, күші қайтқанын біліп жаулардың (қызылбас, қалмақ, ыңдыс) ноғайлардың билерін қорқытып, келісімге шақыратын жері – Қиғаш тау. Қиғаш атауымен келетін Атырау облысында өзен және ауыл бар. Ресейдің Астрахан облысында Кигач (Қиғаш) теміржол станциясы бар. Жорық жыршысы Махамбет Өтемісұлының: «Еділ үшін егестік, Жайық үшін жандастық, Қиғаш үшін қырылды», – деген жорық жырында Қиғаш өзені аталады.

Қиғаш тауға бара алмай,
Бағындырып ала алмай,
Дүниеден өтіп барамын. (Атаубай Мәмбетұлы нұсқасы, 40. -316)

Бұғыда – жырда кісі есімін білдіреді, бірақ осылай аталатын Маңғыстауда төбе бар. Жырда: «Қасенде Бұғыда деген ноғай бар еді. Оның қасында Құс мұрынды деген қара шоқы бар еді» [6, 21], деп берілген.

Су атаулары (көл, өзен, құдық)

Баян қопасы – Тоқтамыс ханның Нұрадиннен қашып, паналаған жері. Жырда: «Тоқтамыс сол қашқаннан Ертіс өтіп кетіпті, бір қопаға барып қорғалапты, жалаң аяқ екен, аяғын қамыс тіліп, қанап, сол қанның аққан ізімен бұлжытпай тауып өлтіріп, қопаның жағасына алып шығып көміпті. Бұл күнде ол қопаны «Баян қопасы» деп атаған...»

Сары өзен. Жырда қалмақ елінің жеріндегі өзен. Ноғайлыны шабуға келген Жасаралдың қолын Қарасай осы жерде кездестіреді

Сары өзендегі сол қалмақ,
Көк өзендегі көп қалмақ,
Қоймай хабар салады. (1903 ж Қазан нұсқасы, БС, 40-том, 18-б)

Маңғыстау жыраулық мектебінің ірі өкілі – қашаған жырау Күржіманұлының «Топан» дастанында: Ырғыз бенен Торғайдан, Қара өзен мен Сары өзен, Ішкі Орданың халқынан...»,п – деген жолдар бар. Қашаған жыраудың Ішкі Ордасы туралы мына мәліметті ұсынамыз: «Ішкі Қазақ Ордасы немесе Бөкей Ордасы – 1801 жылы Еділ мен Жайық

аралығында құрылған тарихи мемлекет» [10]. Олай болса, Сары өзен Қазақстанның батыс бөлігіндегі жер (немесе өзен) атауы болып шығады.

Қараойдық - жырда қалмақ елінің жеріндегі көл атауы.

Ар жағы айдын кең екен,

Қараойдық деген көл екен. (46-т., Нұртуған, 198)

Жалпы саны 141 болатын жер-су атауларының ішінде қала атаулары – 10, су атаулары – 23, тау атаулары – 19, қалғандары жазық жер, ел (Қырым, Алтын Орда, Хиуа) атаулары.

Жырдың географиялық аймағына қатысты ғылыми болжамдар. Жырда кездесетін қала атауларына қатысты айтар болсақ, Әжітархан, Омски, Томски, Домски, Азау атаулары қазіргі Астрахан, Омск, Томск, Азау қалалары мен елді мекендерінің атымен сәйкес келеді.

Зерттеуші Энес Сарайдың көрсетуінше, Алтын Орда империясының Еуразия жотасында 140 қаласы болып, оның 110-ның орны қазіргі қазба жұмыстары арқылы табылған [8]. Жыр мәтінінен біз белгіленген 10 шақты қала атауының барлығы бірдей қазіргі қала атауларымен сәйкеспейтіні анық. Европа мен Азияның алғаш картасын жасаған араб және европа, орыс саяхатшылары екенін білеміз. Олай болса, қалалардың ноғайлы кезеңіндегі атауы сақталмай, арабша, ағылшынша, немісше немесе орысша бұрмалануы әбден мүмкін. Тіпті ондай қалалардың жер бетінен мүлде жойылып кетуі де ғажап емес. Сондықтан, біз қолымыздағы бар деректерге сүйеніп, «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінде кездесетін топонимикалық атаулардың ғылыми түсіндірмесін жүйеледік.

«Қарасай-Қази» жырының Нұртуған нұсқасында Едігенің Мұса деген ұрпағынан туған Ысмайыл деген адам болады. Ол әкесі Мұсаны ренжіткені үшін, қарғысқа ұшырап, жер астына түсіп кетеді де, 7 жылдан соң жынның оқуын үйреніп, жер бетіне қайта шығады. Ағайын-туманың арасына іріткі салумен айналысады. Байлық пен билік үшін бауырларын аямайды. Ақыры ноғайлының батыры әрі биі Орақты алдап өлтіреді. Орақтың Қарасай, Қази деген екі баласы жастай жетім қалады. Орақтың дана әйелі Қарашаш Ысмайылдың жаулығанан сақтанып, екі баласын Керман деген жердегі нағашыларына оқып, тәрбие алуға жібереді. Ол жырда:

Күтінбесем ертерек,
Біздің тұқым қала ма?
Енді талап бұл болсын,
Жіберейін балларды
Нағашысы Керманда (7, 288), –

деген Қарашаштың сөздерінде кездеседі.

Осындағы Керман қаласы Прут-Днестрдегі Аққермен (қазіргі Белгород Днестровский) қаласымен сәйкеседі. Сондай-ақ, Жайық бойында екі бірдей Керман атауымен келетін қала болған. Олардың атауын В.Трепавлов Салуб-Керман, Суруна-Керман деп көрсетеді [9, 596]

«Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази» жырларында қызылбастың қаласы Дербент атауы жиі айтылады. Орақ батыр өлер алдында әйелі Қарашашқа орындалмаған үш арманы туралы айтады. «Менің балам екені рас болса, Қарасай мен Қази осы өсиетімді орындасын» дейді. Үш арманның біреуі – қызылбастың алдырмайтын қамалы – Дербент қаласы, соны шауып алсын дейді. Қаланы алуға Қарасай, Қази, хан Әділ жән қырымның қырық батыры барады. Батырлар бірнен соң бірі барып, шабуға бата алмай тұрғанда Қарасай, Қази, Әділ қамалға тайсалмай шабады. Әділдің аты орға жығылып, тұтқынға түседі. Қалған батырлар аман қайтады. 7 жыл өткен соң Қарасай, Қази қалаға қайта шауып, Әділді құтқарады, қаланы бағындырады. Жырда:

Қазған ордың ар жағы,
Айналасы айшылық
Көлденеңі күншілік
Он екі ханның елі екен.

Он екі ханның бастығы
 Қараманның ұлы екен.
 Дәрбент деген қаласы
 Әр қаладан зор екен, – деп суреттеледі.

Осы Дербент қаласы Солтүстік Кавказдағы Дербент қаласы деп түсінеміз. Дербент атауының этимологиясына қатысты Олжас Сүлейменовтің «Азия» еңбегінде: «XIII ғасырда монғол шапқыншылығынан соң Мажарстан жеріне қоныс аударған қыпшақтардың бір бөлігі бекініс-қалалар орнатқан-ды. Олардың аттары: Дебрь-кент», «Дебрь-кен», «Темер-кен», «Томор-кен», яғни «Темір қала»...

Сонымен қатар Кавказдың шығыс жағында Дербент қаласы бар. (Дебр-кент бұрмалана келе Дебрэн – Дербент болды) – дейді. [11, 68]

«Қырымның қырық батыры» жырлар цикліндегі бас қаһармандардың есімдері кейін географиялық атауларға айналған. Мысалы, Жезқазған облысында Едіге тауы бар. Баба Түкті Шашты Әзіз атауы Түркістанда және Маңғыстауда кездеседі. Сондай-ақ, Маңғыстауда Орақ, Мамай, Қараулек, Қарашаш, Манашы, Күйкен есімдерімен аталатын жер, тау-төбе атаулары бар.

Маңғыстау облысының Маңғыстау ауданының орталығы – Шетпеден оңтүстік шығысқа қарай 40 шақырымда Қарауылкүмбет биігі, оның қатарында Хан төрткүлі жатыр. *Қарауылкүмбет* қазақша *Қарауылкүмбез* болуы керек, *күмбет* парсының сөзі, «күмбез» дегенді білдіреді. Қарауылкүмбеттің үстінде, жергілікті ақсақалдардың айтуынша, ежелгі ноғайлыдан қалған қойылымдықтар бар. Қойылымдықтардың қатарында төбенің биіктеу тұсына салынған бүгінде бұзылған, бірақ аса көрнекі ғимараттың қасбетінде «...оғлы Әділ» деген араб графикасымен таңбаланған жазуды көрінеді. Осындағы Әділ есімін жырдағы бас қаһармандардың бірі қырымның ханы Әділ есімімен байланыстыруға болатын сияқты. Жырда Әділ Қарасай мен Қазиді сияқты батырларды бастап, жаудың қамалын алуға аттанады. Қаншама батырдың жүрегі дауаламай тұрған қамалға шауып, аты орға құлап, амалсыз қолға түседі.

Қарауылкүмбеттің қатарында Хантөрткүлі биігі тұр. Әділ ханның кеңес құратын Хан төрткүлі болуы мүмкін-ау деген ойға жетелейді. Жырда Әділді құтқару үшін оның шешесі мен қарындасы Қарасай, Қазиді іздеп тауып, хабар беретін адам іздейді. «Мамай ханның ордасын кім табады?» – дегенде, бір ақсақал мен табам деп шығады. Жырда бұл атау «Орақ пен Мамай бар заманда жеті жыл жылқысын баққан екен, Хан Төрткүл деген қалада» деп берілген.

Маңғыстау ауданының территориясындағы Жаңашаның тауы аталатын төбеге жалғас жатқан биік Баба түкті шашты Әзіз биігі деп аталады. Таудың жалпақтау жонында екі бейіт бар, оның бірі Баба Түкті бабамыздың жатқан жайы болса, екіншісі – оның қызы Шашты Әзіз анамыздың бейіті. Яғни жергілікті аңыз Баба Түкті мен Шашты Әзізді екі адам ретінде таниды.

«Қырымының қырық батыры» жырлар циклінің бас жырынан саналатын Едіге жырында Едігенің бабасы, бірде әкесі, енді бірде Едігенің әкесі Мәулімнияздың ұстазы Баба Түкті Шашты Әзіз деп көрсетіледі. Тарихи жазбаларда Баба Туклас деп хатталған қасиетті әулие Баба Түкті Шашты Әзіз туралы ғылыми деректер оны Орта Азия мен қазіргі Қазақстан жерінде мұсылман дінін таратушы ұлы ұстаз деп сипаттайды.

Баба Түкті Шашты Әзіз биігінен шығысқа қарай көлденеңнен Алаешкі тауы созылып жатыр. Тау үстінен төменге, еңіске қарай, жолдың сол жақ бетінде даланың қара бұжыр тастарынан қаланған ежелгі ноғайлының стиліндегі көп қорым бар. Көп қорымнан әріректе, шамамен 100 метрдей төменде үлкен қара мола жатыр. Бұл – жергілікті ақсақалдардың айтуы бойынша, Ноғайлының биі әрі батыры Орақтың бейіті деп түсіндіріледі.

Орақ – «Орақ – Мамай», «Қарасай-Қазиді» жырларының бас қаһарманының бірі. Едіге ұрпақтарының поэтикалық шежіресі бойынша Едігеден Нұрадын, Нұрадыннан Уақас,

Уақастан Мұса би, Мұса биден Орақ пен Мамай туады. Ал тарихи деректерде Мамай Мұсаның бел баласы да, Орақ – Алшағырдан туған немересі деп көрсетіледі. Жырда:

Батыр Мамай, қанды Орақ,
Ер Мұсаның ұлы еді.
Баба Түкті Шашты Өзіз
Арғы атасы сол еді, –

деп сипатталады. Тарихи деректерде Орақ пен Мамай Ноғайлының басты биі мен батыры ретінде құжатталаған. Орақтың Ноғайлының басын құрап ел ету, жауларынан қорғау жолындағы аяусыз күресі жырдың өн бойынан көрініс тауып отырады. Ол сондай-ақ ноғайлының келесі бір атақты би мен мырзасы болған батыр Қарасай мен батыр Қазидің әкесі.

«Орақ-Мамайдың» Нұртуған жырлаған нұсқасында мынадай эпизод бар: «Қасенде Бұғыда деген ноғай бар еді. Оның қасында Құс мұрынды деген қара шоқы бар еді. Орақ осы бойымен сол шоқының басына шығып ойлады: «Айқайлайын, айқайыммен тоғайдан аң қашар, құс ұшар, қашқан аңға итімді қосайын». Сөйтіп, Орақтың айқайынан «кереге бойы қар жауып, кере қарыс мұз жауады. Бір зымыстан қыс түседі...»

Алешкі тауының күншығыс жақ бетінде мұнартып Бөрібас, Бағда таулары жатыр. Бағда тауының ежелгі атауы Боғда болып, кейіннен орысша хаттаумен Багда, Багда болып кетуі де ғажап емес. Олай болса, бір кездегі Ноғайлыға қоныс болған өңірдің осы бір пұшпағында Орақ би мен Мамай билердің тарихи іздері сайрап жатпасына кім кепіл. Көнекөз қариялардан қалған әңгімелер Алаешкі тауының маңында Орақтың үңгірі болған деп те айтады...

Осы өңірде Мамай төрткүлі деген биіктік бар. Мамай төрткүлінің баурында Мамай қорғаны бар.

Жырлар циклінде Мамай ноғайлының биі әрі батыры ретінде суреттеледі. Кейде Мамайдың ер тұлғасына сүйсінген халқы оны «хан» деп атаудан да қашпайды. «Орақ-Мамай» жырында: «Бұрынғыдан көзі зорайып, қайтадан байтақ қылып, Мамай Мәскеуге хан болды. Хан болғанда, патшасы пенде болды, орыстардың ханы Мамайдың жазған бұйрығын көргенде отырып оқымай, құрмет етіп, тұра келіп, тұрып оқитын еді...» дейді. Ноғай Ордасының тарихын зерттеген ғалым Әнес Сарай өзінің «Ноғайлы» еңбегінде Мамайды «жау түсірген жеке батыр ғана емес, ел тыныштығы, ағайын татулығын қамдаған кемеңгерлігімен де көзге түскен тұлға еді» [8, 70], – деп сипаттайды.

Мамайтөрткүлдің үстінде ноғайлы жұртынан қалған ескі қорымдар бар. «Аң аулаған аңшы мен мал баққан малшылар Мамай төрткүлдің басына шығып, Мамай батырдың бейітін көрген екен...» деген ауызекі әңгімелер ел арасында айтылады. Мамай қорғаны жан-жағы шындармен қоршалған, аумағы атшаптырым ашықтық бағзы бір замандарда Мамай Ордасының күрендері орналасқан ескі жұртты көз алдымызға елестететіндей...

Ұлы тұлғаның асыл ғұмырының соңғы нүктесінің қойылуын Әнес Сарай былайша бейнелейді: «Алтын Орданың тақымынан сусып, тәуелсіздік алғалы тұрған Русь Куликово қырғынынан кейін тағы да 100 жыл бас көтере алмайтындай жағдайға тап болды. Осы істің басы-қасында болған Ер Мамай Кулиководан кейін іле-шала Қалқа майданында жеңіліс тауып, генуиялықтар иемденіп отырған Кафаға қашты. Бұрынғы одақтас серіктері құшак жая қарсы алғанымен, артынша дүние-мүлкіне қызығып, өзін өлтіріп жібереді. Бұл қайғылы оқиға қырсықты 1380 жылдың соңында болды, айы, күні белгісіз...» [8, 70]

Жырдағы Мамай батыр 80-нен асқан шағында Ноғай Ордасында қалмақ, ындыс сияқты дінсіз жауларын жеңіп, Мәскеуді бағындырып, немерелері Қарасай мен Қазидің ерліктерін көріп, өміріне риза күйде көз жұмады. Енді бір нұсқасында жазықсыз қырым хандарын өлтіріп, ант бұзғаны үшін, антқа ұшырап, азаппен өледі. Халық жадында:

Қалды дейді хан Мамай,
Маңғыстаудың ойында,
Көлденең шыңның бойында...

деп келетін жыр оралымдары сақталған...

Қорытынды

«Қырымның қырық батыры» жырлар циклі Маңғыстау түбегі мен Арал маңында жырланғаны белгілі. Өкінішке орай, оның аралдық сыңарынан бізге аздаған жұрнақ қана жетті. Жалпы қаһармандық жырлардың танымдық және тәрбиелік мәні оның эстетикалық мәнінен бір де бір кем түспейді [12]. Ал шежірелік тұтастануға түскен жырлардың бұл қызметі жекелеген жырлардан әлдеқайда күшті болатыны анық. Мұнда ұрпақтар арасындағы сабақтастықты, дәстүрді қастерлеуге, ел бірлігін алдыңғы орынға қоюға баулитын бастаулар мол. Сондықтан шежірелік тұтастанған жырларға назар аударудың тек филологиялық қана емес, тарихи, саяси-әлеуметтік, мәдени маңызы да зор болмақ. Әсіресе, шежірелік тұтастанған жырлардың заттық айғағы ретінде көрсете алатын Мұрын жырау айтқан «Қырымның қырық батырын» зерттеп, ондағы аталмыш құндылықтарды айқындау арқылы оны бүгінгі таңдағы елдік мұраттарымызға да қолдана аламыз. Жас ұрпақты ерлікке, отансүйгіштікке тәрбиелеуде ол таптырмас құрал бола алады. Интернационалистік дамудың кедергісі сипатында бағалап, ұлттық мұраларды жоюды көздеген кеңестік саясаттың өзі бұл топтаманың осы қасиетін іштей мойындап, адамдар бойындағы осы қасиеттерді ояту мәселесі өз зәрулігін көрсеткен тұста, яғни Ұлы Отан соғысы кезінде, түрлі қиындықтарға қарамай, жазып алуға мүмкіндік берген еді. Әрине, оны жүзеге асырғандар ұлт жанашырлары болды.

Жалпы қазақ қаһармандық жырларының, әсіресе, «Қырымның қырық батыры» шоғырының тарихи шындықты сәулелендіруінің ұлт дүниетанымына тигізген ықпалы орасан зор. Сол себепті де оның ұлт ұйысуындағы орны сөз етуге әбден лайық.

Мақала ҚР ҒЖБМ грантымен қаржыландырылатын «АР19680234 «Маңғыстау топономастикалық ареалы: тарихи топонимия, топобейнелер және оларды интерпретациялау»» ғылыми жобасы аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Nurdauletova B.I., Rezhepovish, B.S., Zhanat, S., Nurzhanova, A.S Mythopoeticisms in the
2. epic poem maulimniyaz-edige | Mitopoeticismas en el poema épico maulimniyaz-edige «Opcion journal» Año 36 Especial № 26, страницы 751-765, 2020; <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31742>
3. Бердібаев Р. Эпостанудың әдістемелік мәселелері/ Қазақ фольклорының тарихилығы.А.: Ғылым, 1993. – 328 б.
4. Асанов Ж. Едіге: аңыздар мен жырлар. Алматы: Орхон, 2008. – 308 б.
5. Қондыбай Серікбол Серікбол Қондыбай. Мұрын жырау мұралары. Алматы: Арыс, 2010. 380 б.
6. Серікбол Қондыбай зерттеулеріндегі "Қырымның қырық батыры" жырлар циклі
7. Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы № 1/2023. – 102-112.
8. Бабалар сөзі. Жүз томдық. 46-том Редакциясын басқарған С.Қасқабасов М., Астана: Фолиант, 2008. -512
9. Бабалар сөзі. Жүз томдық. 40-том Редакциясын басқарған С.Қасқабасов М., Астана: Фолиант, 2006. -488
10. Әнес Сарай. Ноғайлы. Алматы: Арыс, 2009. -480
11. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002.
12. <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D3>

13. Олжас Сүлейменов. Азия. Аударған С.Ақатаев. Алматы: Жазушы, 1992. – 295 б.
14. Nurdauletova B.I., Aimukhambet, Z., Saparbaikyzy, S., Kamarova, N., & Tolegenuly, B.
15. The effect of traditional and online learning approaches on the survival and transmission of the oral culture, students' attitude and national values. International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), № 11 (1), P. 133-155, 2023

REFERENCES

1. Nurdauletova B.I., Rezhepovish, B.S., Zhanat, S., Nurzhanova, A.S Mythopoeticisms in the epic poem maulimniyaz-edige Mitopoeticismas en el poema épico maulimniyaz-edige «Opcion journal» Ano 36 Especial № 26, stranicu 751-765, 2020; <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31742>
2. Berdibaev R. E'pостанудың әдістемелік мәселелері/ Қазақ fol'kloryнудың тарихылуғы. А.: Fylym, 1993. – 328 б. [In kazakh]
3. Asanov Zh. Edige: аңыздар мен зhyрлар. Алматы: Orxon, 2008. – 308 б. [In kazakh]
4. Қондыбай Серікбол Cerікбол Қондыбай. Мұрын зhyрау мұралары. Алматы: Arys, 2010. 380 б. [In kazakh]
5. Серікбол Қондыбай зерттеулеріндегі "Қурымнудың қурық батыру" зhyрлар циклі Euraziya гуманитарлық институтынудың Хабаршысы № 1/2023. – 102-112. [In kazakh]
6. Babalar sözi. Zhyz tomduq. 46-tom Redakciyasyn басқарған С.Қасқабасов М., Astana: Foliant, 2008. -512 [In kazakh]
7. Babalar sözi. Zhyz tomduq. 40-tom Redakciyasyn басқарған С.Қасқабасов М., Astana: Foliant, 2006. -488 [In kazakh]
8. Әнес Сарай. Ноғайлы. Алматы: Arys, 2009. -480 [In kazakh]
9. Trepavlov V.V. Istoriya Nogajskoj Ordy. M.: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 2002. [In russian]
10. Olzhas Sylejmenov. Aziya. Audarған S.Aqataev. Алматы: Zhazushy, 1992. – 295 б. [In kazakh]
11. Nurdauletova B.I., Aimukhambet, Z., Saparbaikyzy, S., Kamarova, N., & Tolegenuly, B. The effect of traditional and online learning approaches on the survival and transmission of the oral culture, students' attitude and national values. International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), № 11 (1), P. 133-155, 2023

Нурдаулетова Б. И.

*Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова
г.Ақтау, Казахстан*

Metin Ekici

Ege University, Izmir, Turkey

ЭТНО-КОГНИТИВНАЯ СИСТЕМА ЦИКЛА ЭПОСА «СОРОК БАТЫРОВ КРЫМА»

Аннотация. Особое значение в определении общекультурной и националистической природы древнетюркской традиции эпоса, продолжавшейся с древних времен, имеет цепочка эпосов «Сорок батыров Крыма».

Эпосы пели устно среди тюрков Поволжья, Северного Кавказа, Западной Сибири, а также на территории Казахстана, Каракалпакстана. Но не в целом, а в отдельных вариантах. Родина эпоса, которая наиболее полно сохранилась, чем в других регионах Казахстана, это – Мангистауский регион. Потому что в этом регионе сложилась специальная школа жырау,

пропагандирующая «Сорок батыров Крыма», через представителей школы текст песни передавался от учителя к ученику на протяжении веков.

В данной статье излагаются топонимические названия из цикла эпоса «Сорок батыров Крыма», результаты исследования их отношения к истории Мангистау. Топонимические названия в тексте эпоса указывают на фактическое место событий эпоса и дают данные об исторических событиях, которые легли в основу сюжета эпоса.

Ключевые слова: сорок батыров Крыма, жырау, эпическая поэма, эпосоведение, топонимические названия, Серикбол Кондыбай, ногайлы.

Nurdauletova B. I.

*Caspian university of technology and engineering named after Sh. Yessenov
Aktau, Kazakhstan*

Metin Ekici

Ege University, Izmir, Turkey

ETHNO-COGNITIVE SYSTEM OF THE EPIC CYCLE «THE FORTY BATYRS OF THE CRIMEA»

Annotation. Of particular importance in determining the general cultural and nationalistic nature of the ancient Turkic tradition of epic, which has continued since ancient times, is the chain of epics “Forty Batyrs of Crimea”.

The epics were sung orally among the Turks of the Volga region, the North Caucasus, Western Siberia, as well as in the territory of Kazakhstan and Karakalpakstan. But not in general, but in individual versions. The birthplace of the song, the Mangystau region, has been preserved more fully than in other regions of Kazakhstan. Because in this region a special song school has developed, promoting “Forty Batyrs of Crimea”; through representatives of the school, the text of the song has been passed on from teacher to student for centuries.

This article presents toponomastic names from the epic cycle “Forty Batyrs of Crimea”, the results of a study of their relationship to the history of Mangistau. Tomonomastic names in the text of the epic indicate the actual location of the events of the epic and provide data about the historical events that formed the basis of the plot of the epic.

Key words: forty batyrs of Crimea, zhyrau, epic poem, epic studies, toponomastic names, Serikbol Kondybai, Nogayls.